

А. П. ЧЕРНЫШ

Результаты стратиграфического изучения палеолитических памятников Прикарпатья

Резюме

На территории Прикарпатья в настоящее время известно около 600 стоянок и местонахождений. Во время многолетних стационарных исследований в этом районе, осуществлявшихся Днестровской палеолитической экспедицией Института общественных наук АН УССР, была изучена серия многослойных стоянок, расположенных на различных террасах Днестра. К ним принадлежат Бабин I (три слоя), Вороновица I (два слоя), Оселивка I (четыре слоя), Молодова V (двадцать разновременных поселений), Молодова I (восемь слоев), Кормань IV (пятнадцать разновременных поселений), Атаки I (пять слоев), Оселивка II (два слоя). Многие стоянки имеют определения абсолютного времени по радиоуглеродному методу, а Молодова V — целую шкалу радиоуглеродных дат. Многослойные памятники позволяют стратиграфически проследить развитие хозяйства и культуры древнего населения этой территории.

Изучение остатков разновременных поселений на исследованных стоянках и геологических условий их залегания, сопоставление разрезов многослойных памятников, наличие абсолютных дат на 16 поселениях, — все это способствовало разработке проблемы хронологии палеолита и мезолита данного района. На этой основе удалось проследить закономерности в геологических условиях залегания разновременных памятников, получить данные для геологической датировки разновременных поселений палеолитического и мезолитического времени, определить последовательные фаунистические комплексы, отражающие характер изменения природной среды. Кроме того, установлена генетическая связь мезолита Поднестровья с позднепалеолитической культурой, а позднего палеолита — с мустьерской. Рассмотренные здесь вопросы имеют значение не только для истории древнего населения Прикарпатья, но и для соседних районов.

О. І. ТЕРЕНОЖКІН

Кіммерійські стели

Півстоліття тому в Білогрудівському лісі поблизу с. Піковці Уманського району Черкаської області було виявлено зольники раніше невідомої культури, яка увійшла в науку під назвою білогрудівської і була датована кінцем епохи бронзи. Тоді ж знайдено кілька кам'яних антропоморфних стел, помилково пов'язаних з білогрудівськими передскіфськими пам'ятками. Протягом багатьох років деякі дослідники вважали їх кіммерійськими. Цьому сприяло те, що подібні стели виявилися поширеними в Північному Причорномор'ї, Криму, Подніпров'ї та західніше аж до Румунії, тобто на землях, де, за повідомленнями античних письменників, до приходу скіфів жили кіммерійці.

Як відомо, найдалі у спробі науково витлумачити стели цього кола пішов В. М. Даниленко. Він використав їх як головне джерело для висвітлення культури, соціально-економічного ладу і військової організації кіммерійців найпізнішого передскіфського періоду, часу Гомера та їх походів у країни Переднього Сходу, взагалі рубежу від II до I тисячоліття до н. е. В. М. Даниленко у своїй статті детально не проаналізував відомі у той час стели, не уточнив їх вік і в сукупності приписав ці пам'ятки кіммерійцям останнього періоду.

Незаперечний факт знахідки Г. Л. Скадовським у кургані № 52 поблизу с. Білозерка таких стел у давньоюмному похованні В. М. Даниленко не взяв до уваги, повідомивши, що вони можуть належати до незрівнянно пізнішого часу. Свої висновки він зробив на основі аналізу стели з с. Наталівка Дніпропетровської області. Ця високохудожня пам'ятка, на якій зображено бойову сокиру, булаву та лук, інтерпретована ним як фігура воїна, відомого для «тих форм піхотної та колісної військової організації», що були притаманні узбережжям півден-

них морів Європи. Носії подібної військової організації кіммерійців, як зазначає В. М. Даниленко, не могли не бути учасниками героїчного періоду Північно-Східного Середземномор'я і Північного Причорномор'я, відгомін якого доходив до Малої Азії та Ассирії, бо Кіммерія в результаті господарської та соціальної зрілості стала помітною політичною силою в міжнародних відносинах¹.

На випадку неправильної в історичному відношенні інтерпретації енеолітичних стел можна було б не зупинятися, бо він є, по суті, майже забутим історіографічним курйозом. Ми про нього нагадуємо тут у зв'язку з тим, що й досі деякі археологи продовжують робити далекосяжні висновки, групуючись на подібних фактах. Виявляючи енеолітичні стели на тому чи іншому місці, навіть на розвіяних дюнах, пагорбах, вони оголошують їх комплексними і визначальними при характеристиці тих чи інших культур. Хибні у своїй основі такого роду побудови, на жаль, надовго зберігаються в науці.

Міркування про кіммерійців останнього періоду, які висловив В. М. Даниленко у 1951 р. на основі наталівської і подібних до неї стел, відпали відразу, бо в тому ж році під час розкопок курганів у долині р. Молочної ми знайшли аналогічну стелу, що являла собою перекриття над давньоюмою могилою. Це ще раз, як і згадане вище відкриття Скадовського, підтвердило, що всі стели мають досить давній вік, сягаючи енеоліту, а, можливо, і більш ранньої епохи². Численні нові знахідки подібних стел в степових курганах остаточно вирішили питання про їх давність, що не дає підстав пов'язувати ці пам'ятки з епохою «історичних» кіммерійців:

Виділення справжніх статуй кіммерійців стало можливим зовсім недавно, лише після того як вдалося точно визначити особливості кіммерійської культури кінця бронзового і початку залізного віків на основі пам'яток чорногорівського та новочеркаського типів. Головним було точне відтворення вигляду кіммерійських мечів та кинджалів, що мали клинки з хрестоподібними руків'ями. Перші асоціації такого роду виникли у нас у зв'язку із знахідками стел поблизу Новомордово на Волзі в Татарській АРСР, опублікованими А. Х. Халіковим у 1963 р. Вони мають вигляд широких, заокруглених зверху, на місці голови, плит, де зображені у рельєфі кіммерійські мечі або кинджали, бойові сокири та циліндричні молотки, поряд з якими є і знаряддя найдавніших анан'їнських форм (рис. 1, 1)³.

Дещо пізніше виявлено і власне кіммерійські стели. У 1970 р. на вершині великого кургану під назвою Птичата Могила, поблизу с. Белоградець у Варненському окрузі на півночі Болгарії знайдено стелу (рис. 2), що має вигляд овального у розрізі стовпа з деталями, позначеними на ній різьбленням. В багатьох відношеннях ця стела є новою для Причорномор'я. Вона не має голови. Г. Тончева, публікуючи її, зазначила навіть, що голова у неї відламана. У верхній частині зображено намисто, що складається з великих видовжених намистин. Спереду та по спині проходять вертикальні надрізи, якими позначено одяг, а пояс являє собою широку стрічку з частих горизонтальних ліній; на ній є пряжка великих розмірів, схожа на метелика. Біля поясу спереду зображено в горизонтальному напрямі кіммерійський кинджал з коротким прямим перехрестям, на лівому боці — лук в горіті, з-за якого в сторону спини йде у вигляді прямокутника складне плетиво (це, очевидно, дорожня сумка), а на правому боці до пояса підвішено точильний брусок у футлярі⁴.

¹ Даниленко В. М. До кіммерійської проблеми.—Археологія, 1951, т. 5, с. 218—225.

² Тереножкін О. І. Кургани в долині р. Молочної.— АП, 1960, т. 8, с. 7.

³ Халіков А. Х. Стелы с изображениями оружия раннего железного века.—СА, 1963, № 3, с. 180, рис. 1, 5—7.

⁴ Тончева Г. Два надгробных монументальных памятника фракийским вождям.—Трагѣа, София, 1972, I, с. 109—110, рис. 5—7.

Серед стел, які Г. Тончева зіставляє з белоградецькою, близькою до неї є пам'ятка з Діногетії-Гарван в Добруджі (рис. 1, 2). Вона має вигляд овалного в розрізі стовпа, на якому зображено в одну лінію пояс, а нижче місця не позначеної голови — дві низки намиста з видовжених намистин⁵.

Під час розкопок кургану Птичата Могила, проведених у 1972—1974 рр. Г. Тончевою, на його вершині було виявлено кам'яну вимост-

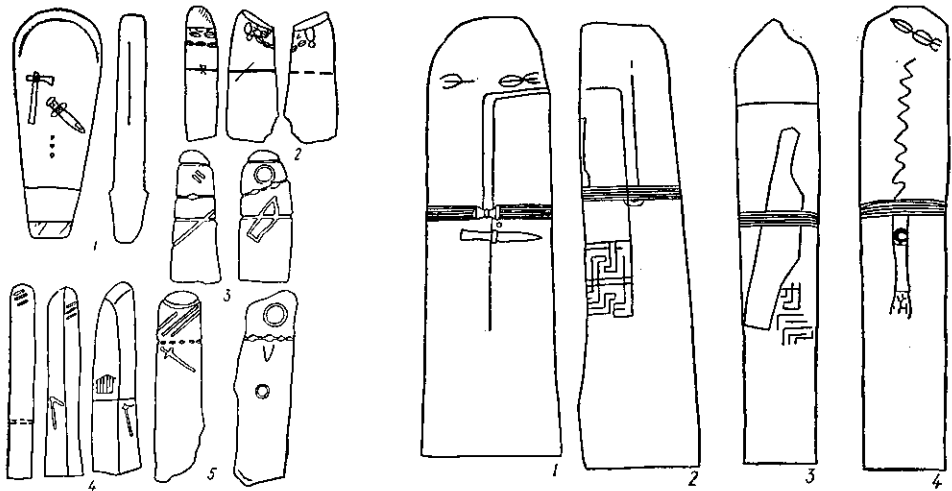

Рис. 1. Передськіфські східноєвропейські і карасукські стели:

1 — Новомордово, Татарська АРСР (за Н. Л. Членовою); 2 — Діногетія-Гарван в Добруджі, Румунія (за Г. Барнеа); 3 — Гумарово Оренбурзької області (за С. А. Поповим); 4 — Уюк-Тарлаг, Тува (за Н. Л. Членовою); 5 — Сосновка, Тува (за Н. Л. Членовою).

Рис. 2. Кіммерійська стела з кургану поблизу с. Белоградець Варненського округу в Болгарії (за Г. С. Тончевою):

1 — вигляд спереду; 2 — вигляд ззаду; 3 — вигляд зліва; 4 — вигляд справа.

ку, де спочатку стояла стела; тут відкрито велику прямокутну впускну гробницю із залишками напівспаленого дерев'яного склепу. В ньому містилося поховання чоловіка, кістяк якого лежав витягнуто, головою на захід. Серед заупокійних приношень були такі знахідки: суцільно-залізний кинджал кіммерійського типу (рис. 3) з перехрестям у вигляді опущених донизу загострених трикутників, прикрашений золотою інкрустацією (жилка по клинку та три нарізки на середній частині перехрестя); золота оббивка піхов кинджала, по-кіммерійськи орнаментована чотирьохпелюстковими розетками і гніздами з бурштиновими вічками; різноманітні золоті пластинки та дротини, що походять, можливо, від портупейного поясу; 108 бронзових втульчастих вістер стріл, переважно раннього жаботинського типу, серед яких є кілька екземплярів з малою ромбічною головкою та вузькою втулкою, подібних до новочеркаських; кілька фракійських корчаг з виступами на плічках та упорами в нижній частині.

Г. Тончева вважає, що відкрите нею поховання в кургані поблизу с. Белоградець і стела, яка його супроводила, є фракійськими, лише описаний кинджал визнано за кіммерійський і вірно зіставлено з кинджалами з Високої Могили на Запоріжжі та с. Березки в Молдавії⁶.

Однак, на нашу думку, це поховання та пов'язана з ним стела, найімовірніше, можуть бути названі пізньокіммерійськими. Обряд по-

⁵ Тончева Г. Два надгробних монументальних пам'ятника фракійським вождям, с. 113, рис. 86.

⁶ Тончева Г. За раннього тракійсько ювелірно мистецтво.— *Искусство*, 1974, № 4, с. 26—28.

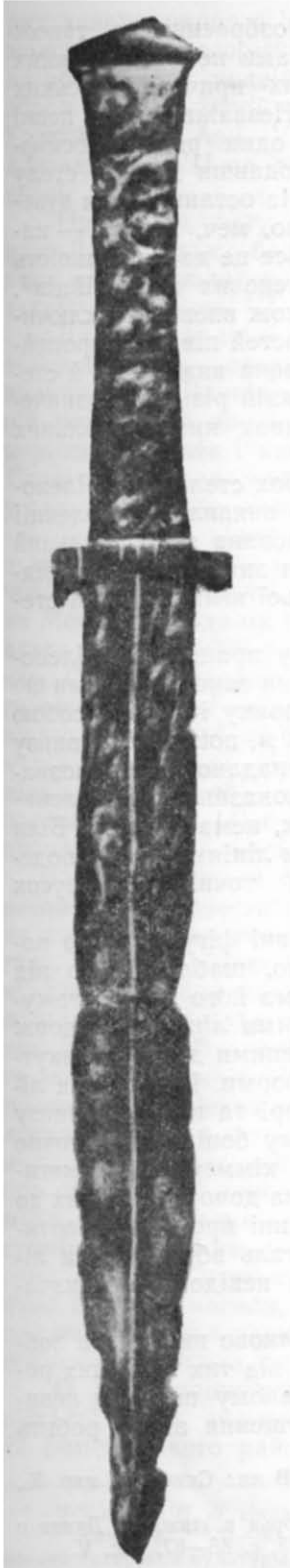

Рис. 3. Кинжал з кургану поблизу с. Белоградць.

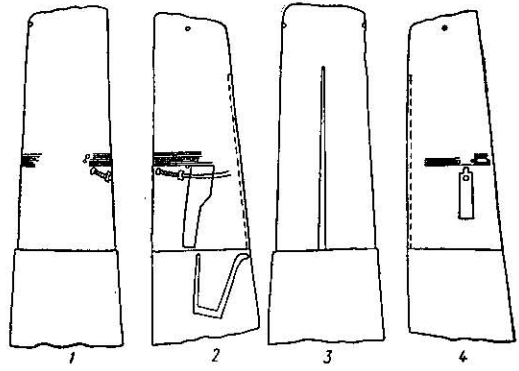

Рис. 4. Кімерійська стела з Ольвії (Одеський археологічний музей):

1 — вигляд спереду; 2 — вигляд зліва; 3 — вигляд ззаду; 4 — вигляд справа.

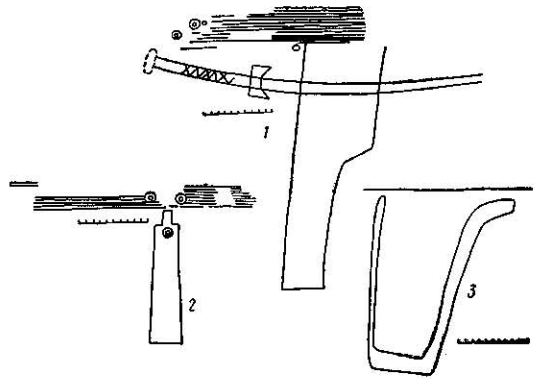

Рис. 5. Деталі зображень на стелі з Ольвії:

1 — меч і горит біля пояса; 2 — точильний брусок; 3 — «футляр» нижче горита.

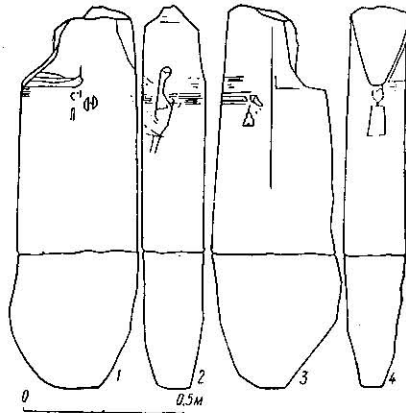

Рис. 6. Кімерійська стела з кургану Царева Могила поблизу м. Кривий Ріг:

1 — вигляд спереду; 2 — вигляд зліва; 3 — вигляд ззаду; 4 — вигляд справа.

ховання, влаштування гробниці, типи предметів озброєння, а також декорування золотої оббивки піхов за своїми рисами не мають ніяких принципових відмінностей від пам'яток степових причорноморських кіммерійців останнього передкіфського періоду. Незважаючи на певні особливості, ми поставили стелу з Белоградця в один ряд з доскіфськими стелами з Новомордово у Волго-Кам'ї, додавши до них стелу з с. Гумарово в Оренбурзькій області (рис. 1, 3). На останній біля вузького пояса позначено колчан з луком та, можливо, меч, а вгорі — намисто з овальних намистин, коло і дві косі лінії. Все це дає можливість думати, що стела з Белоградця є пам'яткою степових кіммерійців⁷. Велику увагу приділила їй Н. Л. Членова, яка також впевнено включила цю знахідку до кола кіммерійських старожитностей півдня Європейської частини СРСР. Як безумовно кіммерійську вона визначила й стелу з Діногетії-Гарван в Добруджі (рис. 1, 2), на якій різьбою позначений вузький пояс, а вгорі — намисто у вигляді двох низок овальних намистин.

Свій висновок про кіммерійську належність обох стел Н. Л. Членова підтвердила тим, що подібну до них пам'ятку виявила у колекції Одеського археологічного музею, де вона зареєстрована як причальний стовп з Ольвійської пристані⁸. Важко переоцінити значення цього відкриття, яким вперше засвідчено знахідку справжньої кіммерійської стели в центрі колишньої землі кіммерійців.

На жаль, в описі та малюнку стели з Ольвії у праці Н. Л. Членової вкралися істотні погрішності⁹, в зв'язку з чим ми заново вивчили цю цінну пам'ятку*. Виготовлена вона з сірого пісковика і являє собою овальний у розрізі стовп (рис. 4), висота якого 1,3 м, поперечник внизу 41—44 см, вгорі 26—36 см. Нижній частині каменя надано вигляд позначеного в рельєфі п'єдесталу. Всі деталі на стелі показано вирізьбленими жолобками. У цієї стели, як і у вищеописаних, немає голови. Біля широкого, модельованого частими горизонтальними лініями поясу, подекуди дуже потертого, зображено меч, горит та точильний брусок (рис. 5).

Меч, руків'я якого містилося в передній частині фігури, різко повернутий вліво і проходить майже горизонтально, шаблеподібно під поясом. Навершя меча настільки потерте, що форма його не простежується. Руків'я вузьке, довге, з косими перехрещеними лініями вздовж нього. Перехрестя чітко позначено гострими, опущеними донизу трикутниками. Вузькому клинку надано шаблеподібної форми. Горит — на лівому боці, без лука, він має вигляд широкого вгорі та вузького внизу футляра. Точильний брусок, підвішений на правому боці, дуже точно відтворює чудові бруски, що трапляються часто в кіммерійських могилах. Циркульні кола на поясі зображують отвори, за допомогою яких до нього кріпилися різні предмети озброєння. На спині проходить вертикальний жолобок, що позначає, мабуть, якусь деталь вбрання. На лівому боці стели, нижче горита, є обриси футляра невідомого призначення.

Описуючи стелу з Ольвії, Н. Л. Членова помилково визначила зображений на ній меч як двобічну сокиру. Звичайно, від тих чи інших помилок не гарантований жоден дослідник, але в даному випадку невинуватим є те, що на основі помилкового припущення автор робить

⁷ Тереножкін А. И. Киммерийские мечи и кинжалы.— В кн.: Скифский мир. К., 1975, с. 19, рис. 15; 16.

⁸ Членова Н. Л. О связях северо-западного Причерноморья и Нижнего Дуная с востоком в киммерийскую эпоху.— *Studia thracia*, София, 1975, с. 86—87, рис. V.

⁹ Тереножкін А. И. Киммерийцы. К., 1976, с. 120.

* Зарисовки та обміри стели з Одеського музею (інв. № 50 798) виконав на прохання автора А. С. Островерхов у 1976 р. Вперше стелу зареєстровано в рукописному каталозі музею, складеному у 1907 р. Е. Р. Штерном (№ 297). Опис супроводжувався написом: «Гранітний стовп, що служив причалом для суден в Ольвії».

ряд далекосяжних в історичному плані зіставлень та спостережень, які можуть лише дезорієнтувати. Так, вона пише: «Поверх горита зображено зброю типу подвійної сокири. Подвійні сокири та близька до них зброя в такий пізній час відомі. Вони зображені на рельєфах із Сакче-Гозю в Малій Азії (VIII—VII ст. до н. е.), на ассирійських рельєфах з Куянджика (VII ст. до н. е.) та на статуї з Каппадокії, можливо, скіфської».

Привертає увагу, що подвійні сокири дуже довго побутують в Карпато-Дунайському басейні (наприклад, комплекс Чернату в Трансільванії епохи гальштату В; могильники Феріджеле, Гогошу та скарб Билвенешти в Румунії VI—V ст. до н. е. та ін.)¹⁰.

До речі, подібні твердження, що часто ґрунтуються не на даних типології, а на поверхових ознаках схожості речей, досить звичайні в працях Н. Л. Членової. Це й призводить до того, що всупереч історичній імовірності дослідниця пов'язує походження карасукських та кіммерійських мечів і кинджалів з формами, поширеними на Близькому Сході та в Середземномор'ї (Мікени) у II тисячолітті до н. е. і раніше, у додинастичному Єгипті IV тисячоліття до н. е.¹¹

У зв'язку з відкриттям стел в Белоградці та Ольвії Є. В. Черненко звернув нашу увагу на ще одну кіммерійську стелу з Північного Причорномор'я. Походить вона з величезного давньооямного кургану Царєва Могила неподалік від м. Кривого Рога на р. Інгульці, який розкопувався у 1907—1908 рр. директором Херсонського музею В. І. Гошкевичем. Стела, знайдена дещо на захід від центру насипу, суцільна, без голови. Вона має вигляд довгастого пісковикового валуна. Всі зображення виконано різьбою (рис. 6). Схема їх така ж, як і на попередніх кіммерійських стелах. На широкому поясі з горизонтальних ліній спереду підвищено кинджал, звернений гострим кінцем вліво (форма його не зовсім ясна); на лівому боці — фігурно позначено горит з луком, а на правому — точильний брусок; по спині проходить вертикальна лінія¹².

Єдине поховання серед виявлених у Царєвій Могили, яке можна з впевненістю віднести до найпізнішого передскіфського часу та пов'язати з ним описану стелу, було відкрите на північний схід від центру кургану. В журналі розкопок В. І. Гошкевича воно позначене № 9. До речі, дослідник сам вважав його найпізнішим у кургані. Могильна яма описана недостатньо. Про неї відомо лише, що вона була дуже глибокою (до 13 м). В плані яма чотирикутна, а на її стінках та дні збереглися залишки дерев'яної гробниці. Кістяк похованого лежав витягнуто, на правому боці. Череп перевернуто тім'ям до шийних хребців, а нижня щелепа відкинута в куток. Біля черепа та грудної клітки знайдено дві срібні дротяні циліндричні пронизки. Незважаючи на те, що деяких даних про особливості описаного поховання немає (це стосується точних розмірів, влаштування гробниці, її плану, орієнтації кістяка), не можна сумніватися в його належності до найпізнішого передскіфського часу, а саме — до пам'яток новочеркаського ступеня. В цьому переконують велика глибина могили, положення кістяка та інші риси, що характерні для пам'яток новочеркаського ступеня¹³. Виходячи з того, що череп був порушений, могила, очевидно, пограбована.

О. Г. Шапошникова повідомила нас про знахідку ще однієї кіммерійської стели, яка походить з насипу кургану поблизу с. Костянтинівка Баштанського району Миколаївської області*. Стела має вигляд

¹⁰ Членова Н. Л. Вказ. праця, с. 87.

¹¹ Там же, с. 79—80, рис. IV; Членова Н. Л. Происхождение и ранняя история племен татарской культуры. М., 1967, с. 18. табл. 5, 9.

¹² Fabritius I. Tzarewa Mohila.—Eurasia Septentrionalis Antiqua. Helsinki, 1929, t. 4, s. 126—127, fig 2—2a.

¹³ Тереножкин А. И. Киммерийцы, с. 89—103.

* Висловлюю подяку О. Г. Шапошниковій за дозвіл опублікувати цю стелу.

круглого пісковикового стовпа, завершеного круглою плоскою накладкою (рис. 7). Всі зображення також різьблені. Нижче «накладки» є три циркульні кола та значок у вигляді довгого гострого листа. Під ними позначено намисто з довгастих намистин, яке перетинає велике коло з кільцем у центрі. В коло вписаний своєрідний орнаментальний сюжет, утворений поясом, що становить глибокі, майже зімкнуті петлі з пропущеними в них кільцями. Висота стели — 1,1 м.

Рис. 7. Кіммерійська стела з кургану поблизу с. Костянтинівка на північ від м. Миколаєва (за О. Г. Шапошниковою).

Остання із числа відомих нам на території України пізньокіммерійських стел походить з Верхньохортицького району Запорізької області *. Вона була виявлена в 1930 р. під час розкопок курганів в зоні будівництва Дніпрогесу, на правому березі Дніпра напроти нижнього кінця

Рис. 8. Кіммерійська стела з кургану Верхньохортицького району Запорізької області.

порогів, поблизу колишньої Кічкаської переправи і острова Хортиця. Поховання було впускним в насип кургану зрубної культури (курган № 25, поховання 6). Могильна яма мала овальну форму, 2,3 м довжини, 1,8 м ширини і близько 3 м глибини від поверхні насипу. Поховання ви-

*Крім того, стало відомо про знахідку ще однієї стели. В. М. Корпусова у 1977 р. виявила поблизу с. Цілише, Джанкойського району, Кримської області впускну могилу з похованням кімерійця, який лежав скорчено на боці. Поховання належить до чорногорівського ступеня. При цьому були фрагментований залізний меч, лощена корчага та бронзові плаковані золотом височні кільця. Біля могили знайдено стелу з зображенням портулейного поясу, на якому було витесано меч з кільцеподібним навершям та прямим перехрестям карасукського типу, лук в сагайдаку та точильний брусок. Поховання можна датувати IX ст. до н. е. *Корпусова В. М.* Роботи Північно-Кримської експедиції у 1977 р.—В кн.: Археологічні дослідження на Україні в 1976—1977 рр. Тези доповідей XVII конференції Інституту археології АН УРСР. Ужгород, 1978, с. 54.

явилося пограбованим. В ямі, засипаній землею з камінням, на глибині 2,6 м була знайдена стела.

Стела (рис. 8) пісковикова, округла в розрізі, висота її 1 м, поперечник 23—28 см (вгорі 16 см). У верхній частині зображено дві низькі ромбовидних продовгуватих намистин, між лініями котрих на двох сторонах стели мається по одному трикутному значку¹⁴.

І. В. Фабріціус, публікуючи результати розкопок Цареві Могили, відзначила одиничність знахідки такої стели на території України. Її

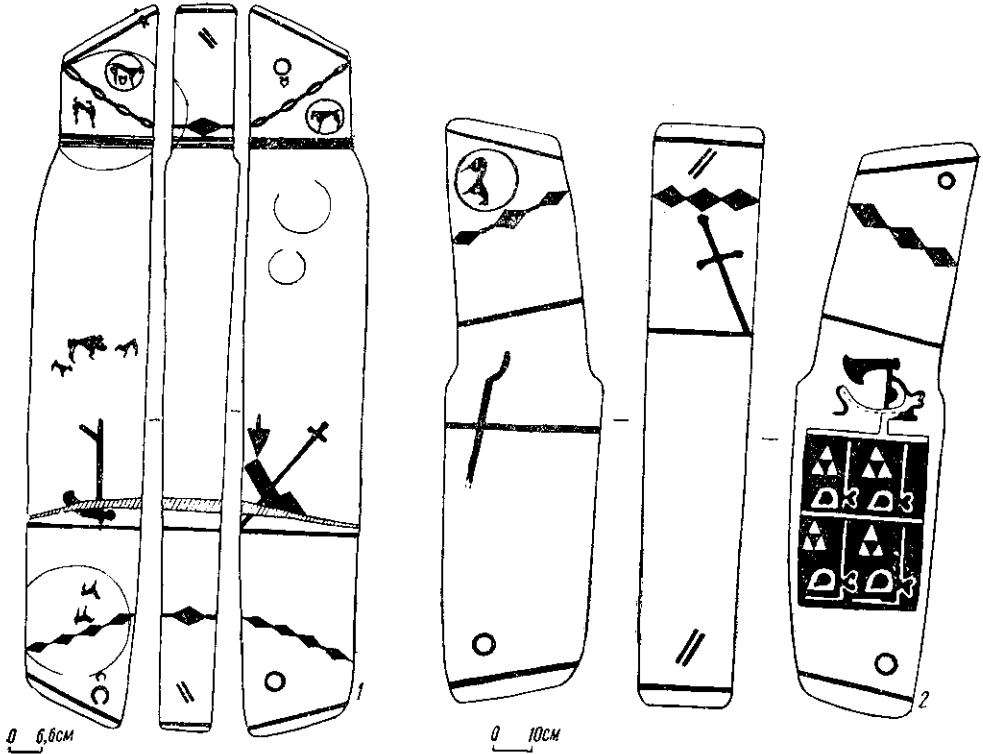

Рис. 9. Стели з Прикубання:

1 — з кургану поблизу хут. Зубовського; 2 — з кургану біля станції Усть-Лабинської (за Д. Г. Савиновим)

етнокультурну належність в той час вона встановити ще не могла, але звернула увагу на те, що за технікою виготовлення, загальною схемою та наявністю деяких предметів озброєння ця пам'ятка подібна до стел, що мають вигляд «лежачих кам'яних баб». Остання відома серед матеріалів з кургану поблизу хут. Зубовського в Прикубанні¹⁵, розкопаного Н. І. Веселовським.

Дані про стелу з хут. Зубовського та подібну до неї з кургану біля станції Усть-Лабинської, розкопаного також М. І. Веселовським, опублікував Д. Г. Савинов¹⁶.

Обидві стели мають дещо інший вигляд, ніж описані вище киммерійські стели з Північного Причорномор'я (рис. 9). Кінці стел однаково позначено поперечними колами. Далі на них з обох кінців позначено намисто з подовжених намистин, різні символічні значки у вигляді кіл, пар косих надрізів, кіл і кілець з вписаними в них зооморфними зобра-

¹⁴ Архів Інституту археології АН УРСР, спр. ВУАК/ДН, № 76, ф. 18.

¹⁵ *Fabritius I.* Вказ. праця, с. 133—134.

¹⁶ *Савинов Д. Г.* О культурной принадлежности северокавказских камней обелисков.— В кн.: Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. М., 1977, с. 123—129, рис. 1; 2.

женнями. При портупейних поясах зображено у різних позиціях кіммерійські мечі з хрестовидними руків'ями, бойові сокири; на стелі з хут. Зубовського зображений горит, а на стелі з станиці Усть-Лабинська — орнаментований «килим», подібний до «дорожньої сумки» на стелі з Белоградця у Болгарії. Зооморфні мотиви зі стел з Прикубання Г. Д. Савинов у стилістичному відношенні, з нашої точки зору, досить вірно співставляє із звіриними образами на речах Михалковського скарбу¹⁷. Зубовська та Усть-Лабинська стели, зважаючи на їх суцільне оформлення, служили горизонтальними, а не вертикальними надмогильними плитами, як це притаманно степовим кіммерійським та найстарішим ананьїнським стелам.

Крім того, аспірант історичного факультету Московського державного університету В. С. Ольховський повідомив нас, що в краєзнавчому музеї м. Армавіра зберігається стела з пісковика з заокругленим верхом у вигляді підрізаного знизу жолобком головного убору, нижче якого розміщено три різно замодельованих кола, від яких круто і на велику довжину спускається вниз низка довгих овальних намистин. На нижній частині стели, основа якої обламана, видно широкий, позначений частими горизонтальними лініями пояс з складною пряжкою спереду, при якому зліва зображено меч з хрестовидним руків'ям. За оформленням стела з Армавіра подібна до прикубанських пам'яток.

Д. С. Савинов перший звернув увагу на зв'язок між прикубанськими скульптурами та оленними каменями Центральної Азії карасукського часу¹⁸. Н. Л. Членова перенесла це спостереження на всю сукупність відомих їй східноєвропейських передскіфських стел числа власне кіммерійських, ранніх ананьїнських та протомеотських. Як аналогії до східноєвропейських стел Н. Л. Членова привела оленні камені з Уюк-Тарлага та Сосновки у Туві (рис. 1, 4, 5). Вони також можуть бути названі умовно антропоморфними, бо не мають голови; на її місці зображені кола, косі лінії, намиста, а при поясі — кинджали, бойові сокири та клювці¹⁹.

Ми вже зазначали, що культури кінця бронзового і початку залізного віків (X—VIII ст. до н. е.) південної половини Європейської частини СРСР (аж до Середньої Європи) до певної міри насичені східними карасукськими елементами. Відкриття кіммерійських стел розширює наші відомості про наявність тісних зв'язків племен Східної Європи з Центральною Азією.

До числа близьких центральноазіатських зразків належить передусім стела з с. Гумарово в Оренбурзькій області (рис. 1, 3). Поряд з нею можна поставити й кіммерійські стели з Діногетії-Гарван в Добруджі (рис. 1, 2), Костянтинівки поблизу Миколаєва (рис. 7) і Кічкаську (рис. 8), що мають спрощену форму стовпів, оздоблених лише окремими деталями. У них, як і в тувинських стелах, не виділено голови, позначено намисто, в двох випадках є пояс. На жаль, всі чотири названі стели знайдено поза археологічними комплексами, а тому визначити їх дату неможливо. Однак близькість названих пам'яток до карасукських свідчить, що вони є найдавнішими на території Європейської частини СРСР і були візирями для виготовлення інших передскіфських стел. Вивчення кіммерійських старожитностей останнього періоду дало можливість встановити, що проникнення карасукських культурних елементів на південь Східної Європи припадає на кінець білозерського ступеня зрубної культури або на початок чорногорівського часу, який ми датуємо 900—750 рр. до н. е.²⁰ До цього ж часу,

¹⁷ Свешников И. К. О символике вещей михайловских кладов.—СА, 1968, № 1, с. 12, рис. 1.

¹⁸ Савинов Д. Г. Вказ. праця, с. 124 і наст.

¹⁹ Членова Н. Л. Вказ. праця, с. 88, рис. IV. 5, 6.

²⁰ Тереножкин А. И. Киммерийцы, с. 208.

мабуть, слід віднести і стели з Гумарово, Діногетії-Гарван та Костянтинівки.

Значно точніше датуються інші стели, зокрема белоградецька з Болгарії, що супроводжувала багате поховання. За обрядом поховання до цього часу належить і стела з Цареві Могили, а ольвійську можна датувати тією ж порою, оскільки зображений на ній меч має перехрестя з гостро виступаючих трикутників, типових для новочеркаського ступеня. На знахідках з Новомордово у Волго-Кам'ї та з хут. Зубовського зображено сокири, відомі поки що тільки в поховальних комплексах новочеркаського часу, до якого, імовірно, належать і ці стели.

Пам'ятки вказаного часу (750—650 рр. до н. е.) пройшли великий шлях розвитку й дуже змінилися порівняно зі своїми карасукськими прототипами. Крім того, вони утворили в Європейській частині СРСР три локальних групи, що дуже різняться між собою і кожна з яких має свої стійкі й повторювані особливості. Тільки на власне кіммерійських стелах є широкі портупейні пояси з мечем, горитом, луком та точильним бруском, тобто головними бойовими атрибутами степового воїна найпізнішого передкіфського періоду. На найстарших ананьїнських стелах, які відрізняються тим, що мають вигляд плит, зброя розміщувалась на лицьовій поверхні. Стели зовсім позбавлені таких карасукських атрибутів, як пояс та намисто. У Прикубанні з карасукських стел споруджували своєрідні горизонтальні надгробки з витончено оформленими обома кінцями каменя.

Отже, кіммерійські та всі інші стели найпізнішого передкіфського періоду, виявлені на пам'ятках Європейської частини СРСР, мають велике наукове значення. Вони ще раз підтверджують факт існування глибоких зв'язків східноєвропейських культур, починаючи з кінця епохи бронзи, з карасукською культурою, і водночас збагачують наші знання даними про їх багатогранний розвиток, що однаково характерно для кіммерійців, протомеотів та раннях ананьїнських племен.

А. И. ТЕРЕНОЖКИН

Киммерийские стелы

Резюме

В 1970—1974 гг. Г. С. Тончева исследовала около с. Белоградец в Северной Болгарии большой курган бронзового века, в котором обнаружила гробницу знатного киммерийского воина, сопровождавшуюся каменной стелой. Стела изготовлена без головы и имела изображенные резьбой детали: ожерелье из бус, контуры одеяния и портупейный пояс с находящимися при нем мечом, горитом и точильным бруском. Аналогичными ей оказались стелы из Ольвии и кургана Царева Могила около Кривого Рога. По изображенным на них предметам вооружения, а также по материалам из гробниц эти стелы принадлежат к новочеркасской ступени киммерийской культуры (750—650 гг. до н.э.). Близкие к ним, по более простой схеме памятники происходят из Диногетии-Гарван в Добрудже, с. Константиновки возле Николаева и бывшей Кичкасской переправы в районе порогов на Днепре. С последними по типу прочно связана стела из Гумарово Оренбургской области. Признаки ее те же самые: круг и две черты на месте головы, ожерелье, пояс с изображенным схематически оружием. Таким образом, выяснилось, что киммерийские стелы, как и ряд других важных элементов киммерийской культуры (мечи с крестовидными рукоятями, основные уздечные принадлежности и др.), являются привнесенными из областей карасукской культуры Центральной Азии и Южной Сибири.

Кроме того, в Европейской части СССР выдслились еще две предкифских локальных группы стел: ранняя ананьинская в Волго-Камье (Новомордово) и в Прикубанье (хут. Зубовский, станицы Усть-Лабинская, Армавирская), сибирское происхождение которых также очевидно. В своей местной эволюции они отошли дальше от карасукских прототипов, чем киммерийские. Ананьинские стелы, имеющие вид округлых сверху плит, утратили ожерелья и портупейные пояса с изображенными на них кинжалами, секирами и пр. В Прикубанье стелы превратились в горизонтальные надгробия, отличающиеся декоративностью отделки, с более или менее одинаково оформленными концами, но с ожерельями, поясами, оружием и другими древними признаками. Описанные предкифские стелы расширяют нашу источниковедческую

базу, доповняють представлення о большой роли карасукского вклада в культуру киммерийцев и других народов Восточной Европы IX—VIII вв. до н.э. По-видимому, проникновение этих форм монументального искусства с востока на запад началось еще на белозерской ступени срубной культуры (XII—X вв. до н.э.).

В. Ю. МУРЗИН

Скіфи на Північному Кавказі (VII—V ст. до н. е.)

Визначною подією в сучасній науці стало відкриття на Північному Кавказі численних скіфських пам'яток.

Безпосередня присутність скіфів у степових районах Північного Кавказу привела до помітної трансформації місцевої культури під впливом скіфських культурних традицій. Цей вплив був настільки сильним, що, розглядаючи особливості другого етапу кобанської культури (з VII ст. до н. е.), Є. І. Крупнов відзначав передусім її змішаний, «скіфоїдний» характер¹.

У зв'язку з цим північнокавказькі пам'ятки — як власне скіфські, так і місцеві зі слідами скіфського впливу — неодноразово привертала увагу дослідників-кавказознавців. Є. І. Крупнов вперше вказав на важливість дослідження цих пам'яток не тільки для реконструкції стародавньої історії кавказьких племен, але й для самої скіфської історії, оскільки вони «виразно характеризують скіфську культуру, хронологічний і територіальний розмах якої був незрівнянно ширший за рамки справжньої Скіфії Геродота»².

У слушності думки визначного радянського кавказознавця, висловленої наприкінці 40-х років, знову переконаєшся у наш час — після виходу в світ монографічного дослідження В. Б. Виноградова³. У ньому автор вперше виділив всі відомі пам'ятки скіфського типу на Північному Кавказі, навів їх вичерпне зведення та простежив вплив скіфів у найрізноманітніших галузях життєдіяльності місцевого північнокавказького населення, зокрема в поховальному обряді, матеріальній культурі та в мистецтві. В результаті цієї праці скіфи Північного Кавказу, про яких неодноразово писав Є. І. Крупнов, вперше з'явилися в «плоті й крові» археологічного матеріалу.

На жаль, вчені-скіфознавці, за незначними винятками, розробляючи скіфську проблематику, майже не враховували кавказькі матеріали. Досить яскравим прикладом цього є праця І. В. Яценко, присвячена Скіфії VII—V ст. до н. е.⁴ Як відомо, VII — початок VI ст. до н. е. — це час успішних вторгнень скіфів через Кавказ до Передньої Азії. Безперечно, що автор, вивчаючи архаїчну Скіфію, повинен був приділити цій події особливу увагу. Однак в книзі І. В. Яценко лише коротко згадано про походи, хоч вони знайшли своє відображення не тільки в писемних джерелах, а й в археологічних матеріалах Північного Кавказу, Закавказзя та Передньої Азії, що було переконливо доведено працями Є. І. Крупнова, Б. Б. Піотровського і Т. Сулімірського⁵.

В той же час дослідження кавказознавців не заповнюють існуючої прогалини, бо, з цілком зрозумілих причин, в основу їх ставиться вив-

¹ Крупнов Е. И. Древняя история и культура Кабарды. М., 1957. с. 134.

² Крупнов Е. И. Археологические памятники верховьев р. Терек и Сунжи.— Труды ГИМ. М., 1947, вып. 28, с. 33.

³ Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время (VII—V вв. до н. э.). Грозный, 1972.

⁴ Яценко И. В. Скифия VII—V вв. до н. э.— Труды ГИМ. М., 1959, вып. 36.

⁵ Крупнов Е. И. О походах скифов через Кавказ.— ВССА. М., 1954; Пиотровский Б. Б. Скифы в Закавказье.— Труды отдела истории культуры и искусства Востока. Л., 1940, т. 3; Пиотровский Б. Б. Скифы и Древний Восток — СА, 1954, т. 19; Sulimirski T. Scythian antiquities in Western Asia.— Artibus Asia, 1954, vol. 27.